University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

Analysis and Criticism of Romances by Qawamuddin Mohammad Yazdi

Elham Moeiniyan[1] | Mehrdad Chatraei Azizabadi[2]✉ | Atamohammad Radmanesh[3]

1. Ph.D. student Department of Persian Language and Literature. Najafabad Branch. Islamic Azad Univercity, Najafabad. Iran. Email: elhammoeiniyan@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor Department of Persian Language and Literature. Najafabad Branch. Islamic Azad Univercity. Najafabad. Iran. Email: m-chatraei@iaun.ac.ir
3. Professor Department of Persian Language and Literature. Najafabad Branch. Islamic Azad Univercity. Najafabad. Iran. Email: radmanesh@phu.iaun.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
22 November 2023
Received in revised form:
10 August 2024
Accepted:
13 August 2024
Published online:
23 August 2025

Keywords:
Manuscript. Generalities Of Qawamuddin Mohammad Sayeni (Yazdi). Ghazal. Lyrical literature. Love.

ABSTRACT

In the scope of Persian literature, there has always been talk of love, and poets' views, especially on the beloved, cuteness and need in a romantic relationship, as far as we can say, love and talking about it form the main part and the body of lyrical literature. One of the surviving manuscripts from the Timurid period is Qavam al-Din Muhammad Saini Yazdi's Kolyat, which contains 359 sonnets description love and the conditions of love. The findings of the research, which was carried out in a descriptive- analytical way based on library studies and the method of document analysis based on the corrected manuscript in Elham Moinian's doctoral thesis, show that Qawamuddin Muhammad in the tradition of ghazal writing in the old style, including the style of Hafez and it is Saadi. The subject of his lyrics and the themes of interests in these poems are mainly about the failure of love, the qualities of the beloved and the struggle with Zahdaryai. The highlight of these sonnets is the didactic tone and an example of praiseworthy sonnets, which makes it important to investigate this poet's sonnets.

Cite this article: Moeiniyan, Elham; Chatraei Azizabadi, Mehrdad; Radmanesh, Atamohammad. (2025). "Analysis and Criticism of Romances by Qawamuddin Mohammad Yazdi". *Journal of Lyrical Literature Researches*, 23(45), 231-254. http//doi.org/10.22111/jllr.2024.47188.3215

© Moeiniyan, Elham; Chatraei Azizabadi, Mehrdad; Radmanesh, Atamohammad. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.

1. Introduction

It is Qavam al-Din Muhammad Sayeni (Yazdi) Kolliat, which is one of the manuscripts left from the Timurid era. Qawam al-Din Muhammad Saini Yazdi is one of the poets of the 9th century (AD 830 A.H.), whose general collection includes ghazals, odes, glosses, manuscripts, and a number of letters. Qavam al-Din Saini is one of the poets of the Timurid era, whose general edition has not been corrected so far. According to the base version, the number of verses left by Qawamuddin Muhammad is 3966, of which 359 are his sonnets. which includes various themes of love, opposition to hypocritical asceticism, praising the beloved and lyrical themes. This version, which has not been corrected so far and has been embellished, is remarkable in terms of its lyrical themes and the content of romantic themes. The reason for choosing the theme of love in Qavamuddin Muhammad Saini Yazdi's sonnets among other emotional fields is the importance and prominence of this theme in Qavamuddin's sonnets as part of the written heritage of Persian literature. The description of love in Qawamuddin Muhammad's poetry is not only a clichéd description of the lover's appearances and beauties, but in a multi-layered expression and passing beyond the appearances, it focuses on the essence of good qualities and moral virtues of man. The present article, while introducing the version of Qavamuddin Muhammad Saini's (Yazdi) generalizations, which has not been published so far, aims to address the issue of the poet's view on the category of love and the description of the beloved.

2. Research Method

In this thesis, according to the subject and scope of the research, which is descriptive-analytical, we have used the sand analysis method based on library studies and referring to reliable scientific databases. The statistical population of the research is the generality of the manuscript of Qawamuddin Mohammad Saini (Yazdi), which has not been published so far. It should be noted that the corrected version of Qavamuddin Muhammad Saini's Generalities was first corrected in the Persian language and literature department of the Islamic Azad University of Najafabad branch in Elham Moinian's doctoral thesis under the guidance of Dr. Mohammad Chatraei Azizabadi. The way of referring verses in this article has been corrected in general terms. The analysis of the samples in this comparison is based on the statistical method among 359sonnets in Qawamuddin's collections, which will be analyzed in a systematic way by presenting charts and tables.

3. Discussion

The first characteristic of love and romance in Qawam's sonnets, and in fact the most repetitive feature of the beloved, which is mentioned in many of Qawam's sonnets, is the description of the lover's face, his movements, and his outward appearance in the form of stereotypes according to the ancients. The appearance and repetition of the lover is presented in the Persian language poetry tradition. The eyes, eyebrows, eyelashes, eyelashes, hairline, lips, facial hair, cedar height, etc., and other moral characteristics such as unfaithfulness, stubbornness, hard-heartedness, being hidden in the veil, nameless, in fact, "a lover who does not give courage to lovers." It does not teach stability to fighters, nor does it have the power of creativity for artists, nor does it benefit from depth and breadth of mind for idealists" (Barzegar Khaleghi, 2005: 148). A stereotyped image of a lover is very common in Persian poetry. "Lyric poetry is the expression of the emotional reality of the poet. In the sonnet, the poet has found individuality, his ego is the small mirror of the big world, and this small world is, in other words, the concentration and density of the big world and is different from it. The themes of lyric poetry, especially ghazal, actually express a kind of distinction and separation that the poet feels. Writing such topics is not only specific to Persian ghazal, but in this passage, Persian ghazal is in sync with the lyrical poetry of the world and its time" (Obadian, 2004: 57). Looking at the history of Persian poetry during different centuries from the first period to the literary return, it can be seen that there were repetitive stereotypes in the poetry of many of these poets, and instead of creating images and themes based on their personal experiences or new elements from the natural world, the poets and resort to life, they have mostly remained within the scope of the poets before them and have included the same images and themes in their poems with minor changes and manipulations. In other words, there is very little creative aspect in these themes and images, and many poets have turned to fantasizing and showing their emotions and feelings within the scope of the attitude of the poets before them. "It seems that throughout the history of Persian poetry, there has been an implicit opinion that any innovation that arises in the field of [theme and] images should not be out of the realm of vision

and attitude of the ancients" (Shafi'i Kodkani, 2007: 215). Persian ghazal in the 9th century is very close to the boundaries of imitation, and many poets of this period write in imitation of the Iraqi style and the theme and illustration of ancient times. Qawamuddin's lyric writing in the 8th and 9th centuries coincides with the period when "Hafez's style" and his style of lyric writing completely overshadowed the Persian ghazal. By pondering many ghazal divans of the 9th century, no new voice can be heard and it seems that the whole of the mentioned century is dominated by repetition and imitation of the past. Senai, Molana, Saadi, and Hafez are among the leaders of ghazal writing and are among the top of this style that in this period, their style of ghazal is imitated both in terms and in imagery. Qavam al-Din Muhammad also tries to follow this common tradition throughout his sonnets - at least in terms of themes and images.

4. Conclusion

Qavam al-Din Muhammad Saini (Yazdi) is one of the poets of the 9th century during the Timurid period, whose works have been preserved. The collections of Qavam al-Din Muhammad Saini (Yazdi), which have not been corrected and embellished so far, contain sonnets. In these ghazals, Qawam al-Din Mohammad, while dealing with the attributes of love and the spiritual and physical components of the beloved, which follows the tradition of romantic ghazal and the style of poets before him, especially the Iraqi and Hafez styles, also pays attention to moral, didactic and even praise themes in his ghazal. has shown In this work, the love affairs of Qawamuddin Muhammad indicate the fact that a restless lover has no fantasy except to connect with his beloved and reach his court, but he fills his loneliness only with the imagination of his beloved. By describing the behavior of the beloved and his appearance, the lover describes this tyrannical, hard-hearted and tyrannical lover, whose beauty and grace are praiseworthy, and on the other hand, he wishes to connect with him and finds no refuge for himself except by his lover's side. In a general point of view, the character of the lover in Qawam's lyrical and romances is more a description of his moral characteristics and behaviors rather than his appearance characteristics, on the other hand, the important and original points in Qawam's lyrical poetry are the aspects of reproach, randy, escaping from the mosque, taking refuge in Deir Moghan, Drunkenness, avoiding wonder and arrogance and paying attention to educational and moral themes that make his sonnets beautiful and catchy. Qawamuddin Mohammad spoke of love as the main theme of lyrical literature with a clear and fluent language, and his entire sonnet describes the face of the beloved in the words of a true lover, love and the moods of a lover.

5.References

Akbari, M. (2006). "Malamatieh va Baztabe Andishehaye Malamati dar Sher-e Erfani, Ghazaliaate Attar, Araqi va Hafez", *Literature and Humanities Faculty Magazine of Tehran University*. No. 4, Pp. 95-112.

Al-Khouri, S. (2006). *Aqrabo Al-Mavared Fi Fosaho Al-Arabieh Va Al-Shavared***.** Tehran: Osveh.

Ansari, Q. (1983). Malamatieh, *Ayandeh Monthly*. Vol. 9, No. 5, pp. 350-355.

Araqi, F. D. (1984). *Lamaat*. Edited by: Khajawi, M. Tehran: Mola.

Barzegar Khaleqi, M. R. (2005). Eshq va Asheq va Mashouq dar Qazaliat-e Jamal-al-din Mohammad Abd-al-razaq Isfahani, *Literature and Humanities Faculty Magazine of Tehran University*. Vol. 56, No. 4, pp. 139-152.

Beihaqi, A. (1997). *Taj-Al-Masader*. Tehran: Humanities Research-Institute and Cultural Studies.

Dadbeh, A., Avani, Q. R. (1988). Ensan-e Kamel Be Revaiat-e Ibn Arabi, *Andishe Dini Quarterly of Shiraz University*, No. 34, Pp. 154-179.

Dehkhoda, A. A. (1994). *Dictionary***,** Tehran University Press.

Ebadian, M. (2015). *Takvin-e Qazal Va Naqshe Saadi: Moqadameyi Bar Mabani JameShenakhti Va ZibayiShenakhti Qazal-e Farsi Va Qazaliat-e Saadi*. Tehran: Akhtaran.

Ebrahimi Dinani, G. H. (2001). *Daftar-e Aql va Ayat-e Eshgh*. Tehran, Tarh-e No.

Hafez, Sh. M. (1990). *Divan*. Corrected by: Ghani, Q. and Qazvini, M. Tehran: Zavar.

Hujwiri, A. A. (1979). *Kashf Al-Mahjub*. Edited by: Zhukovsky, Introduction: Ansari, Q. Tehran: Tahuri.

Ibn Sina, H. (1987). *Esharart Va Al-Tanbihat*. Written by: Malekshahi H., Tehran: Soroush.

Khoramshahi, B. (2002). *Hafeznameh*. Tehran: Elmi va Farhangi.

Madadi, A. (1992). *Eshq Dar Adab-e Farsi: Az Aqaz Ta Qarn-e Sheshom***.** Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
Moein, M. (2003). *Moein dictionary***.** Tehran: Elmi.
Mokhtari, M. (1995). *Haftad Saal-e Asheqane***.** Tehran: Tiraje.
Mosaheb, Q. H. (1977). *Mosaheb Farsi Encyclopedia***.** Vol. II, Tehran: Franklin.
Pashaei, E. (2000). *Az Zakhm-e Qalb*. Tehran: Cheshme.
Poornamdarian, T. (2001). *Dar Saie-ie Aftab*. Tehran: Sokhan.
Pournamdarian, T. (2011). *Aql-e Sorkh: Sharh va Tavil-e Dastan-haie Ramzi-e Sohrevardi.* Tehran: Sokhan.
Qavam Al-Din Saieni, M. (Sine Die). *Koliat*. Manuscript No. 1359-F, Tehran: Tehran University Central Library.
Qavam Al-Din Yazdi, M. (1432). *Divan-e Qavam Al-Din***.** Manuscript No. 4195/7. Noor Osmaniye Library, Istanbul.
Qavam Al-Din Yazdi, M. (1473). *Manshaat***.** Manuscript No. 2576. Tehran: Tehran University Central Library.
Rahimi, S. M. Hame Chiz Fahm Roudi, A. H. (2023), "Angizehaie Baztab-e Eshq Dar Divan-e Aref Qazvini". *Journal or Lyrical Literature Researches*, Vol. 21, No. 40, pp. 77-96.
Rajaei Bokharaei, A. A. (1996). *Doctionary of Hafez' poetry*. Tehran: Elmi.
Safa, Z. A. (1951). *Ekhvan Al-Safa***.** Tehran: Tehran University Press.
Shafiei Kadkani, M. R. (2007). *Qalandariyeh Dar Tarikh*. Tehran: Sokhan.
Shafiei Kadkani, M. R. (2007). *Sovar-e Khial Dar Sher-e Farsi*. Tehran: Agah.
Shamisa, S. (1997). *Anvae Adabi***.** Fifth edition, Tehran: Ferdowsi.
Shamisa, S. (2002). *Shahedbazi Dar Adabiat-e Farsi*. Tehran: Ferdows.
Shamisa, S. (2010). *Seir-e Qazal Dar Sher-e Farsi***.** Tehran: Alam.
Shebli Nomani. (1984). *Al-Ajam poetry*. Translated by: Fakhrdaei Gilani, M. T. Two volumes, Second edition, Ahraan: Doniaie Ketab.
Sollami, A. (2017). *Ketab-e Al-Fotovat*. Turkey: Ankara Al-Jamea Press.
Sourtgar, L. A. (1935). "Eshq Dar Adabiat" [Part 1]. *Mehr Monthly*, Vol. 3, No. 3, pp. 328-233.
Varedi, Z. (2005). "Mazamine Rayej Dar Sher-e Barkhi Az Shaeran-e Qarn-e Nohom". *Journal of Social and Human Sciences of Shiraz University*. Vol. 22, No. 42, pp. 91-110.
Yarshater, E. (2004). *Sher-e Farsi Dar Ahd-e Shahrokh (Nime Aval Qarn Nohom)*. Second edition, Tehran: Tehran University Press.
Zarei, F., Mousavi, S.K., Mohammadi Asiabadi, A. (2023). "Investigation the love need in Roudabeh and Manijeh personality based on Maslow psychological theory", *Journal or Lyrical Literature Researches,* Vol. 21, No. 40, pp. 97-114.

پژوهشنامه ادب غنایی

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۵۷۳۷
شاپا الکترونیکی: ۲۵۳۸-۵۰۱۱

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

تحلیل و نقد عاشقانه‌های قوام‌الدین محمد صاینی یزدی

الهام معینیان[۱] | مهرداد چترائی عزیزآبادی[۲]✉ | عطامحمد رادمنش[۳]

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. رایانامه: elhammoeiniyan@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. رایانامه: m-chatraei@iaun.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. رایانامه: radmanesh@phu.iaun.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱

واژه‌های کلیدی:
نسخهٔ خطی، کلیات قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی)، غزل، ادبیات غنایی، عشق

چکیده

وصف حال عاشق، توصیف احوالات و سیمای معشوق و عشق را می‌توان سه مؤلفهٔ اصلی و بنیادین ادبیات غنایی به حساب آورد. یکی از نسخ خطی بازمانده از دوران تیموری که تاکنون مورد توجه قرار نگرفته و تصحیح نشده است، کلیات قوام‌الدین محمد صاینی یزدی، شامل ۳۵۹ غزل در وصف عشق و احوالات عاشقی است. جستار حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی و برمبنای روش سندکاوی، براساس نسخهٔ خطی تصحیح‌شده در رسالهٔ دکتری الهام معینیان به انجام رسیده، به این مسئله می‌پردازد که از منظر مؤلفه‌های ادبیات غنایی، نگرش قوام‌الدین محمد نسبت به موضوع عشق و احوالات عاشق و معشوق چگونه است؟ برآیند پژوهش، حاکی از آن است که قوام‌الدین محمد در سنّت غزل‌سرایی، به طرز قدما، ازجمله شیوهٔ حافظ و سعدی روی آورده است. درون‌مایهٔ غزلیات و مضامین مورد توجه وی نیز عمدتاً وصف ناکامی‌های عشق، اوصاف معشوق و مبارزه با زهد ریایی است. نکتهٔ برجستهٔ این غزلیات، لحن تعلیمی آن و وجود یک نمونه غزل مدحی در این دیوان است که بررسی غزل شاعر را شایان توجه کرده است.

استناد: معینیان، الهام؛ چترائی عزیزآبادی، مهرداد؛ رادمنش، عطامحمد. (۱۴۰۴). «تحلیل و نقد عاشقانه‌های قوام‌الدین محمد صاینی یزدی». *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، ۲۳(۴۵)، ۲۳۱-۲۵۴.

DOI: 10.22111/jllr.2024.47188.3215

CC BY NC

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

© معینیان، الهام؛ چترائی عزیزآبادی، مهرداد؛ رادمنش، عطامحمد.

۱- مقدمه

دست‌نوشته‌های کهن برجای‌مانده از میراث مکتوب گذشتگان یا نسخ خطی، از جهت ارزش محتوایی، ادبی و زیبایی‌شناسی، در یک درجه از اهمیت نیستند؛ اما از آنجا که هریک اثری برجای‌مانده از تاریخ ادبیات، فرهنگ و اجتماع عصر و روزگار خویش به شمار می‌آیند، می‌توانند به جهات گوناگون، باارزش و مهم باشند و بخشی از هویت زبانی و فرهنگی جوامع را در خود نگه داشته و آشکار سازند. «از میان انواع ادبی، بی‌تردید ژانر غنایی، گسترده‌ترین ژانر است» (رحیمی و همه‌چیزفهم رودی، ۱٤۰۲: ۷۷). در این میان، یکی از نسخ خطی برجای‌مانده از عصر تیموری که بخش اعظم آن، غزلیات عاشقانه و غنایی است، تاکنون مورد توجه قرار نگرفته و تصحیح نشده است. این نسخه، کلیات قوام‌الدین محمد صاینی یزدی از شعرای قرن نهم (ف: ۸۳۰ ه.ق)، شامل غزلیات، قصاید، ملعمات، منشآت و تعدادی نامه است. مطابق با این نسخه، تعداد ابیات برجای‌مانده از قوام‌الدین محمد، ۳۹٦٦ بیت است که از این میان، ۳۵۹ شعر را غزلیات وی دربر می‌گیرد. این غزلیات، مضامین مختلفی ازجمله: عشق، مخالفت با زهد ریایی، ستودن معشوق و مضامین غنایی را دربر دارد. اشتمال این نسخه بر موضوعات غنایی و مضامین عاشقانه، سبب توجه و عنایت به آن شده است. یکی از علل انتخاب موضوع عشق از میان سایر حوزه‌های احساسی گوناگون در غزلیات قوام‌الدین محمد صاینی یزدی، اهمیت و برجستگی این موضوع در غزلیات وی به‌عنوان بخشی از میراث ادبیات فارسی است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

توصیف عشق در غزلیات قوام‌الدین محمد، تنها یک توصیف کلیشه‌ای از ظواهر و زیبایی‌های معشوق نیست؛ بلکه این اوصاف در بیانی چندلایه و گذر از ورای ظواهر، جوهرهٔ صفات نیک و فضایل اخلاقی انسان را مورد توجه قرار می‌دهد. مقالهٔ حاضر، ضمن معرفی نسخهٔ کلیات قوام‌الدین محمد صاینی یزدی که تاکنون چاپ و منتشر نشده است، قصد دارد تا به این مسئله بپردازد که دیدگاه شاعر نسبت به مقولهٔ عشق و توصیف معشوق چگونه است. بر این اساس، پرسش اصلی، آن است که در کلیات قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی)، سیمای عشق، عاشق و معشوق چگونه توصیف شده است؟ آیا شاعر در بیان این ویژگی‌ها، تنها به توصیف ساده اکتفا کرده یا با گریز از لایه‌های ظاهری، درون‌مایه‌های اخلاقی و انسانی را مد نظر قرار داده است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

این مقاله با هدف شناسایی جایگاه و ارزش ادبی غزلیات قوام‌الدین محمد، ضمن معرفی نسخهٔ خطی وی، اوصاف و سیمای ظاهری و باطنی معشوق، عاشق و عشق را باز می‌نمایاند و تلاش خواهد کرد تا جلوهٔ گفتمان عاشقی را در کلیت فرهنگی زمانه و عصر تیموری، براساس یکی از نسخ خطی برجای‌مانده از این دوران، مورد واکاوی قرار دهد. در این راستا، آشکارساختن زوایای پنهان و اندیشهٔ نامکشوف شاعر در نحوهٔ نگرش وی نسبت به مسئلهٔ عشق و ارتباط عاشق و معشوق، حائز اهمیت است.

۱-۳- پیشینهٔ تحقیق

در حوزهٔ ادبیات غنایی به‌ویژه عشق و حالات عاشقانه، در گسترهٔ ادب فارسی، پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است. ستاری در کتاب «عشق صوفیانه» (۱۳۷٤)، صبور در کتاب «آفاق غزل فارسی» (۱۳۵۵)، شمیسا در کتاب «شاهدبازی در ادب پارسی» (۱۳۸۱) و «سیر غزل در شعر فارسی» (۱۳۸٦) و مددی در کتاب «عشق در ادب پارسی از آغاز تا قرن ششم» (۱۳۷۱)، به‌صورت مفصّل، بحث‌های دقیق و ریزبینانه‌ای پیرامون عشق و جایگاه معشوق و رابطهٔ عاشقانه در غزل فارسی ارائه داده‌اند.

حمیدیان نیز در کتاب «سعدی در غزل» (۱۳۹۳) بحث مفصّلی پیرامون عشق و غزل ارائه داده است. طهماسبی در کتاب «جامعه‌شناسی غزل فارسی» (۱۳۹۵) نیز ضمن توجه به غزل فارسی، پیشینه و تعاریف آن در سبک‌های مختلف و ادوار شعر فارسی ازجمله سبک خراسانی، آذربایجانی و... و گفتمان‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در غزل فارسی تحلیل کرده است. دهقانی در کتاب «وسوسه عاشقی» (۱۳۹۰) مسائلی مانند پیشینهٔ عشق نزد اعراب و تأثیر آن بر شعر فارسی را بررسی کرده است. مختاری در کتاب «هفتاد سال عاشقانه» (۱۳۷٤)، عشق در شعر شاعران معاصر از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۷۰ را تحلیل کرده است. وی در مقدمهٔ این کتاب، مطالب جامعی را دربارهٔ تحول انواع عشق در ادبیات فارسی بیان داشته است. فتوحی رودمعجنی در کتاب «صد سال عشق مجازی: مکتب وقوع و طرز واسوخت در شعر فارسی قرن دهم» (۱۳۹۵)، به تحلیل و دسته‌بندی پیرامون عشق در شعر شاعران عصر تیموری تا قرن دهم پرداخته است. قوام نیز در رسالهٔ دکتری خود با نام «سیمای معشوق در غزل فارسی از آغاز تا قرن هفتم» (۱۳۷٦) ضمن توجه به دسته‌بندی شاعران براساس دوره‌های زمانی در قرن پنجم، ششم و هفتم، به‌تفکیک به بررسی عشق و تعداد ابیاتی که هر شاعر دربارهٔ اوصاف آن و احوالات عاشق و معشوق پرداخته، توجه داشته است.

ازجمله مقالات درخور و ارزنده در این رابطه هم می‌توان به این موارد اشاره کرد: «تحلیل محتوای مفهوم عشق در غزل سعدی» (۱۳۷۹) از رشیدی، «بررسی مفهوم عشق در شعر محمدرضا شفیعی کدکنی» (۱۳۹۵) از رادمنش و براتیه، «بررسی و تحلیل مفهوم عشق در مجموعهٔ دستور زبان عشق از قیصر امین‌پور براساس آراء روان‌شناختی» (۱۳۹۸) از اصغری قاجاری و همکاران، «معنی‌شناسی مفهوم عشق در غزلیات سعدی و حافظ در چهارچوب معنی‌شناختی و نقد ادراکی» (۱۳۹۹) از عبدالکریمی و مسگریان. همگی این‌ها درخصوص جزئیاتی از عشق و محدوده‌های کوچکی از این موضوع، به تحلیل و بررسی پرداخته‌اند.

۱-٤- روش تحقیق

در این جستار با توجه به موضوع و حیطهٔ پژوهش که توصیفی-تحلیلی است، از روش سندکاوی برمبنای مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه به پایگاه‌های معتبر علمی بهره برده‌ایم. جامعهٔ آماری پژوهش، کلیات نسخهٔ خطی قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی) است که تاکنون چاپ و منتشر نشده است. نسخهٔ تصحیح‌شدهٔ کلیات قوام‌الدین محمد صاینی، نخستین بار در گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد در رسالهٔ دکتری الهام معینیان، به راهنمایی محمد چترایی عزیزآبادی تصحیح شده است. شیوهٔ ارجاع ابیات در این مقاله به کلیات تصحیح‌شده است. تحلیل نمونه‌ها در این مقاله به روش آماری، از میان ۳۵۹ غزل در کلیات قوام‌الدین است که با ارائهٔ نمودار و جدول، به روش سیتماتیک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲- مبانی نظری

۲-۱- معرفی قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی)

از زندگی و دیگر آثار قوام‌الدین محمد، اطلاعات درخور و قابل‌توجهی در تذکره‌ها موجود نیست و آنچه که پیرامون زندگی این شاعر می‌توان بیان کرد، صرفاً اطلاعاتی است که از کلیات وی مستخرج می‌شود. چنانکه از مقدمهٔ این اثر برمی‌آید، نامش «قوام‌الدین» و او اهل یزد است. شاعر، روزگار نوجوانی را در یزد گذرانده و اشاراتی به انجام فرائض دینی ازجمله مراسم اعتکاف در مساجد یزد دارد. در سن‌وسال کم، قرآن آموخته و شاعری را از عنفوان نوجوانی شروع کرده است. در جوانی، سفرهای گوناگونی به دیاربکر، مصر و شام داشته و در طول این سفرها، همچنان به نوشتن مشغول بوده است. تاریخ ولادت قوام به‌درستی مشخص نیست؛ اما براساس ابیات موجود در کلیات وی، تاریخ وفات او حوالی سال ۸۳۰ ه.ق است که عبارت «حل فی دار السرور» در کلیات، به این مسئله اشاره دارد. قوام‌الدین محمد با دو تخلص قوام و صاینی شعر می‌سروده است که

البته «صاینی»، تنها وجه تشابه ظاهری به شاعر و عارف دیگر، صائن‌الدین علی ابن ترکه، از نامداران قرن نهم است. آنچه که از کلیات قوام‌الدین برمی‌آید، اینکه او به مذهب تشیع و اهل بیت پیامبر (ص) ازجمله حضرت علی (ع)، ارادت می‌ورزیده است و در منقبت ائمهٔ شیعه، اشعاری را سروده است:

حیـــــدر کـــــه در بیـــــان جـــــلال او　　باشـــد اذکیـــای جهـــان جملـــه انبیـــا

(صاینی، بی‌تا: ٦ ب)

ممدوحان قوام، عمدتاً امیرزادگان تیموری هستند؛ ازجمله اینکه او شش قصیده را به پسر سوم امیر تیمور گورکانی تقدیم کرده است. قوام در غزلیات به‌ویژه طبع لطیفی دارد و عمدهٔ مضمون غزلیات وی را عشق تشکیل می‌دهد؛ گرچه رگه‌هایی از اندیشهٔ ملامتیه نیز در کلام او موجود است:

رو بـــه ملامـــت نـــه ار بـــه عـــزم طریقـــی　　راه ســـــلامت نمـــی‌رود ســـوی ســـلمی

(همان: ۳۱ ب)

۲-۲- نسخه‌شناسی اثر

نسخهٔ کلیات قوام‌الدین محمد صاینی بـه شـمارهٔ ۱۳۵۹- ف، در مجموعـهٔ میکروفیلم‌هـای فهرست‌شـده در دانشـگاه تهـران نگهداری می‌شود. نسخهٔ اصلی این اثر به شمارهٔ S.p.۱۲۷ در پاریس است؛ خط نسخهٔ نستعلیق و نام کاتب و تاریخ کتابت آن، نامشخص است. این نسخه شامل ١٦٨ برگ است که هر برگ، ۱۹ سطر دارد. نسخهٔ دست‌نویس دیگری با نام دیوان قوام‌الدین به شمارهٔ ۷/ ٤١٩٥ در کتابخانهٔ نور عثمانیه نگهداری می‌شود که از برگ ۱۵۸ تا ٢٥٦، شامل غزل‌های قوام‌الدین محمـد اسـت. در پایان این نسخه آمده است «تم لقاب بعون الملک الوهاب و صلی الله علی نبیه محمد و آله اجمعین فی غرّه شعبان المعظـم سنه ۸۳۷». دو نسخهٔ دیگر از دیوان قوام‌الدین، یکی مورخ رمضان ۸۲۷، با ۱۳۲ برگ هفده‌سطری در استانبول، به شـمارهٔ ٤١٦، و یک نسخه در کتابخانهٔ ابوالکلام آزاد در شهر تونک هند، به شمارهٔ ۲/ ٤٥٢١ نگهداری می‌شود. در تصحیح ابیات یادشـده، از نسخهٔ تصحیح‌شده براساس رسالهٔ دکتری الهام معینیان بهره گرفته شده است. کلیات قوام‌الدین محمـد صـاینی (یـزدی) شـامل دیباچه‌ای به نثر و مدایحی در ستایش و منقبت چند تن از شاهزادگان تیموری و معاصـران شـاعر اسـت. ایـن کلیـات، شـامل قصاید، غزلیات، ترجیع‌بندها، متعلقات، دو مثنوی کوتاه، معماها و ۳۳ نامه از نامه‌های قوام به دیگران است.

۲-۳- مفهوم‌شناسی عشق و ویژگی‌های آن

عشق را می‌توان یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین موضوعات در ادبیات غنایی تمامی ملل و اقوام از دیربـاز بـه شـمار آورد کـه هرچند شکل پرداختن به آن در میان ملل گوناگون یا ادوار مختلف، متفاوت است، شـاعران و هنرمنـدان، هیچ‌گـاه از شـرح و توصیف آن غافل نبوده‌اند. «عشق از نیازهای اساسی و تأثیرگذار بر رفتار [انسـان] اسـت» (زارعـی و همکـاران، ١٤٠٢: ١٠٢). درحقیقت فراگیرترین و عام‌ترین عاطفه‌ای که سبب پیدایش بخش اعظمی از شعر غنایی به‌ویژه در زبان فارسـی شـده اسـت، عاطفهٔ عشق است. اگر نگاهی به ردّپای حضور عشق در دوره‌های تاریخی گذشته و حتی اساطیر بیندازیم، متوجه می‌شویم که حتی در عالم اساطیر نیز خدایگان و الهه‌هایی بوده‌اند که کارکرد فراطبیعی آنان، با عشق و عشاق در ارتباط بوده است. «عشـق، مرتبهٔ کمال روح و فکر ادبی [است و] شعر، زبان‌دار عشق» (صورتگر، ١٣١٤: ٢٢٨)؛ از این رو و به سـبب پیونـد عمیقـی کـه میان عشق و ادبیات، همواره وجود داشته، ادبیات فارسی نیز مانند ادبیات ملل دیگر -بلکه بیشتر از آن- در مواردی به موضوع عشق توجه داشته است؛ تا جایی که حتی گل و بلبل، ذره و آفتاب و شمع و پروانه را نیز عاشق و معشوق تصور کـرده اسـت (ر.ک شبلی نعمانی، ١٣٦٣: ٤/ ١٧١).

اخوان‌الصفا بر این عقیده‌اند که «عشق از سه وجه، خالی نباشد: یا مفرد تن را باشد یا مفرد جان را بود یا به مشارکت جان و تن باشد» (صفا، ۱۳۳۰: ۱۳۰). درخصوص عشق در ادبیات فارسی از قرن سوم تا دوران معاصر، می‌توان گفت تقریباً همین تقسیم‌بندی که اخوان‌الصفا ارائه داده‌اند، می‌تواند به‌خوبی لحاظ شود. «در میان سبک‌های مختلف و ادوار گوناگون شعر فارسی، سبک خراسانی و هندی، به عشق جسمانی، بیشتر توجه داشته است و در سبک عراقی به‌خصوص اشعار عطار و مولانا، با عشق عرفانی مواجه‌ایم و در شعر برخی از شاعران ازجمله حافظ، ردّپای عشق جسمانی و عرفانی توأمان قابل‌ملاحظه است» (ر.ک پورنامداریان، ۱۳۸۰: ٥٤).

از آنجا که عاطفه و عشق، از احساسات انسان سرچشمه می‌گیرد و شعر نیز میدانی است برای جولان احساسات انسان، عشق، از همان آغاز، یکی از درون‌مایه‌های اصلی شعر به حساب می‌آید و بسیاری از شاعران بدان توجه کرده‌اند. «بررسی منشأ عشق درحقیقت بررسی کیفیت جنبهٔ ادراکی عشق است. ابن داوود اصفهانی، صاحب کتاب الزهره، معتقد است که عشق از سماع و نظر پدید می‌آید؛ یعنی از نگریستن به چهرهٔ زیبا یا شنیدن وصف زیبایی آن» (مددی، ۱۳۷۱: ۳۱). به هر ترتیب، عشق همواره آن‌گونه‌ای معنا شده که انسان به آن نگریسته است. هر نوع دیدگاهی درخصوص نوع بشر، نوع نگاه به موضوع عشق را نیز تحت‌الشعاع خویش قرار می‌دهد. «عشق، حد و مرز و تعریف ندارد و عشق‌ورزیدن، هنری است که در آن، احساس و سنّت با هم آمیخته است» (مختاری، ۱۳۷٤: ۹۲). «حضور و ظهور عواطف و احساسات شخصی و فراشخصی در شاعران و بیان دلنشین و تأثیرگذار آن در شعر آنان که گاه با جاذبه‌های موسیقی و آوازهای خوش همراه بوده، قلمرو ادب غنایی را شکل می‌دهد» (شمیسا، ۱۳۷٦: ۳۵).

مهم‌ترین مؤلفهٔ ادبیات غنایی، عشق است که به خَلق شاهکارهای عظیم ادبی در شعر و نثر منتهی شده است. در لغتنامه‌ها ذیل واژهٔ عشق آمده است: «عشق شگفت دوست به حُسن محبوب یا درگذشتن از حد در دوستی... افراط است. در حب از روی عفاف یا فسق (اقرب‌الموارد). بسیاریِ محبت (تاج‌المصادر بیهقی). دوستی مفرط و محبت تام و آن در روان‌شناسی یکی از عواطف است که مرکّب می‌باشد از تمایلات جسمانی، حس جمال، حس اجتماعی، تعجب، عزّت نفس و غیر» (دهخدا و معین). در تداول عامه، عشق عبارت است از هیجان مستمر و غلبهٔ عاطفه و محبت نسبت به محبوبی که وصال او مطلوب است و به این معنی، در ادب فارسی، به فراوانی و به‌ویژه در غزل یافت می‌شود (مصاحب، ۱۳٥٦: ۲/ ۱۳۷٦). بنیاد عشق، «با معرفت عاشق نسبت به کمالات معشوق می‌شود، که عشق همانا معلول علم [ادراک] عاشق نسبت به کمالات معشوق است. جمال هم از کمالات است و از تعلق علم عاشق بدان عشق در وجود آید» (دادبه و اعوانی، ۱۳٦۷: ۸).

۳- سیمای معشوق در غزل قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی)

نخستین ویژگی از اوصاف عشق و عاشقانه‌های قوام در غزلیات وی، و درواقع تکرارپذیرترین ویژگی در معشوق که در بسیاری از غزلیات قوام به آن اشاره شده است، توصیفی است که به رسم پیشینیان به‌صورت کلیشه‌ای از چهرهٔ معشوق، حرکات او و سیمای ظاهری او با همان سیمای ظاهری و تکراری معشوق در سنّت شعری زبان فارسی ارائه شده است؛ چشم‌ها، ابروان، ناوک‌انداز، مژگان، زلف، لب لعل، گیسو، قامت سرو و... و دیگر ویژگی‌های اخلاقی مانند بی‌وفایی، جفاکاری، سنگدلی، در پرده پنهان‌بودن، بی نام و نشانی بودن؛ درحقیقت «معشوقی که نه دلیری می‌بخشد به عاشقان، نه پایداری می‌آموزد به مبارزان و نه قدرت آفرینندگی دارد برای هنرمندان و نه از عمق و گسترهٔ ذهنی بهره‌مند است برای آرمان‌گرایان» (برزگر خالقی، ۱۳۸٤: ۱٤۸).

تصویر کلیشه‌ای از معشوق، در غزل فارسی بسیار رایج است. «شعر غنایی، بیان واقعیت احساسی و عاطفی شاعر است. شاعر در غزل، شخصی فردیت‌یافته است، نفس او آینهٔ خُرد جهان بزرگ است و این جهان خرد، به عبارتی تمرکز و تراکم

جهان بزرگ و متمایز از آن است. موضوع‌های شعر غنایی خاصه غزل، درواقع بیان نوعی تمایز و جدایی است که شاعر، آن را احساس می‌کند. سرودن چنین موضوع‌هایی صرفاً خاص غزل فارسی نیست؛ بلکه در این رهگذر، غزل فارسی با شعر غنایی جهان و روزگار خود همگام است» (عبادیان، ۱۳۸٤: ٥۷).

با نگاهی به تاریخ غزل فارسی در طی سده‌های مختلف از نخستین دوره تا بازگشت ادبی، می‌توان دریافت که کلیشه‌های تکراری، در غزل بسیاری از این شاعران وجود داشته است و شاعران به‌جای آنکه در خلق ایماژها و مضامین، به تجارب شخصی خود یا عناصر تازه‌ای از جهان طبیعت و زندگی متوسل شوند، بیشتر در محدودهٔ صور خیال شاعران پیش از خود مانده‌اند و همان تصاویر و مضامین را گاه با تغییرات و دست‌کاری‌های جزئی، وارد شعر خود کرده‌اند. به عبارت دیگر، جنبهٔ ابداعی در این مضامین و صور خیال، بسیار اندک است و بسیاری از شاعران، در محدودهٔ نگرش شاعران پیش از خود به خیال‌پردازی و نشان‌دادن عاطفه و احساس خویش، روی آورده‌اند. «گویا در طول تاریخ شعر فارسی، این عقیده به‌طور ضمنی وجود داشته که هرگونه ابداعی که در زمینهٔ [مضمون و] صور خیال به وجود آید، نباید از قلمرو دید و نگرش قدما بیرون باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸٦ الف: ۲۱٥).

غزل فارسی در قرن نهم، بسیار به مرزهای تقلید، نزدیک می‌شود و بسیاری از شاعران این دوره به تقلید از سبک عراقی و سیاق مضمون‌پردازی و تصویرگری قدما، به سرودن می‌پردازند. غزل‌سرایی قوام‌الدین در قرن هشتم و نهم، مصادف است با دوره‌ای که «طرز حافظ» و شیوهٔ غزل‌سرایی او بر غزل فارسی، کاملاً سایه افکنده است. با تعمق در بسیاری از دیوان‌های غزل قرن نهم، صدای تازه‌ای به گوش نمی‌رسد و به نظر می‌رسد سراسر آن قرن، تحت سیطرهٔ تکرار و تقلید قدماست. سنایی، مولانا، سعدی و حافظ، ازجمله سرآمدان غزل‌سرایی و از قلل رفیع این شیوه هستند که در این دوره، طرز غزل آنان چه در مضمون و چه در تصویرسازی، مورد تقلید قرار می‌گیرد. قوام‌الدین محمد نیز سعی می‌کند پیروی از این سنّت رایج را در سراسر غزلیاتش –دست‌کم در حیطهٔ مضمون و تصاویر– مورد توجه قرار دهد. قوام‌الدین در غزلیات خود، به‌صراحت به تقلید خود از قدما ازجمله نظامی و حافظ اشاره دارد:

نظم قوام اینک شد از درّ نظامی مخزنی　　حافظ تویی یا رب مهل کش دزد در مخزن فتد
(صاینی، بی‌تا: غزل ۷۲)

با این حال، غزل قوام، خالی از ذوق شاعرانهٔ او نیست. تصاویری از کمان ابرو، غمزه، درج گوهر و گوهرافشانی، از نمونه‌های مضامین و تصاویر کلیشه‌ای در غزل قوام است:

ز آن کمان ابرویم خواهد شدن تیری نصیب　　این بشارت می‌دهد آن غمزه پنهانی مرا
آن دهن در گوش من صد دُرج گوهر دَرج کرد　　ز آن مسلّم شد قوام این گوهر افشانی مرا
(همان: غزل ٤)

و نیز تشبیه معشوق به یوسف و عاشق به یعقوب:

یعقوب صفت یا اسفا دیده ما رفت　　در حضرت یوسف که رساند خبر ما
(صاینی، بی‌تا: غزل ۸)

چشم مستت کرد از محراب دل یکسو مرا　　قبلهٔ مستان نمود از گوشه ابرو مرا
(همان: غزل ۱٤)

بن‌مایهٔ اصلی و برجستهٔ غزل عاشقانه، معشوق است و گویی معشوق بر شاه‌نشین این قالب شعری تکیه کرده و بیشترین اوصاف، از آنِ اوست؛ معشوقی که زیبایی‌اش همگان را به اعجاب وا می‌دارد و مویه‌های سوزناک در وصفش سروده می‌شود

و اگر دل عاشق، اندکی شاد و مسرور می‌شود و از لابه‌لای ابیات غزل، صدای وجد و خوشحالی به گوش می‌رسد، از یُمن عنایت معشوق به عاشق است و در گرو یک نیم‌نگاهی که بر وی افکنده است؛ از این رو بیراه نیست اگر اذعان کنیم غزل، به تمام معنا، حول محور معشوق می‌چرخد و اوصاف او. به باور بسیاری از محققان و اندیشمندان، در نخستین ادوار شعر فارسی، طبیعت با تمام زیبایی‌ها و اوصافش مد نظر بود و هنری‌ترین مضامین و تصاویر را به خود اختصاص داده بود؛ اما در ادوار بعد، به‌ویژه در سبک عراقی، معشوق، جای طبیعت عینی و ملموس را گرفت و آن‌قدر حائز اهمیت شد که تا جایگاه معبودی بالا رفت (ر.ک شمیسا، ۱۳۸۹: ۲۵۹). تعمق در غزل قوام‌الدین محمد، نشان می‌دهد که معشوق –به سیاق و سنّت غزل فارسی– عموماً غایب است یا به تعبیر شفیعی کدکنی، «این‌چنین معشوقی را حتی نمی‌توان تشخیص داد که مرد است یا زن، موجودی است قدسی، دست‌نیافتنی و ظالم و جابر و خونخوار» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸٦: ۲۵).

آتش رویت که چندین خرمن دلها بسوخت　　در میان اوست چندین لاله رنگین غریب
(صاینی، بی‌تا: غزل ۲۰)

ای غمزه‌ات به غارت جان‌ها گشوده دست　　سر بیش از این مکش ز اسیران پای بست
(همان: غزل ۲٦)

۳-۱- ویژگی‌ها و شاخصه‌های ظاهری معشوق

بیشترین شاخصه‌های زیبایی در شعر قوام‌الدین محمد صاینی، مربوط به توصیف چهرهٔ زیبای معشوق است. لب، ابرو، خط، خال، زلف، چشم، رخسار و...، مهم‌ترین اعضای مورد توجه در غزلیات قوام‌الدین محمد است که شاعر به آن‌ها توجه داشته است.

از مجموع ۳۵۹ غزل که در کلیات قوام، تصحیح شده است، در بخش نخست، به تحلیل آماری ویژگی‌های ظاهری معشوق می‌پردازیم.

لب: در غزلیات قوام، واژهٔ لب، در ۳ موضع به کار رفته است. شاعر، لبان معشوق را به لعل تشبیه کرده است؛ سرخی، جان‌بخشی و شفابخشی.

دم چون زنم ز لعل لبت گو نشان پای　　درویش را کجا سخنی از نگین رسد
(همان: غزل ۱۷۳)

تا می‌پرستم آن لب جان بخش خرمم　　آری کسی ندید دل می پرست تنگ
(همان: غزل ۲۲٦)

قبله طاعت من هست رخت حق خدا　　مرهم ریش دلم هست لبت حق نمک
(همان: غزل ۲۲۸)

دهان: ٦۹ مورد در غزل قوام، در توصیف معشوق، واژهٔ دهان یا دهن استفاده شده است.

آن دهن در گوش من صد دُرج گوهر دَرج کرد　　ز آن مسلّم شد قوام این گوهر افشانی مرا
(صاینی، بی‌تا: غزل ٤)

کشف الف لام میم زان قد و زلف و دهن　　تا نکنی دم مزن هیچ ز علم الکتاب
(همان: غزل ۲٤)

گر کام جویی از دهن تنگ دلبران　　باید که دست باشدت از سیم و زر فراخ
(همان: غزل ۹٦)

چشم: در غزل قوام‌الدین، چشم معشوق در ٤ مورد ستایش شده است و شاعر با صفاتی ازجمله خونریز، خمار، مست و غارتگر، چشمان معشوق را ستوده است.

به رخ و زلف رحمتی و غضب　　به لب و چشم نعمتی و بلا
(همان: غزل ٦)

ای دل ما کرده ترک چشم تو یغما　　هندوی زلفت نهاده سلسله بر ما
(همان: غزل ۹)

ابرو: در ٥۱ مورد، توصیف ابروی معشوق در غزلیات قوام‌الدین مورد توجه قرار گرفته است؛ کمان ابرو، محراب ابرو.

زان کمان ابرویم خواهد شدن تیری نصیب　　این بشارت می‌دهد که غمزه پنهانی مرا
(همان: غزل ٤)

همه تیر بلا نهد به کمان　　ابرویت چون به عشوه چین گیرد
(همان: غزل ۱۳٤)

رخسار: رخسار معشوق، در غزلیات قوام به‌صورت‌های گوناگونی مورد توجه قرار گرفته است. ذکر رخسار در ۱۹ مورد، در غزلیات او، صفات مختلف معشوق را انعکاس داده است. تشبیه رخسار معشوق به لاله، زردی رخسار، تشبیه رخسار به ماه، شمع رخسار، تشبیه رخسار معشوق به یوسف(ع)، گل رخسار، ازجمله مواردی است که می‌توان به آن اشاره کرد.

رخسار تو سیم و روی من زر　　منعم شدم ار نهی برین آن
(همان: غزل ۲۸۰)

تشبیه تفضیلی رخسار معشوق بر گل:

شد پیش تو از خجلت رخساره گل ناری　　من یاد ز گل نارم به آن رخ گلناری
(همان: غزل ۳٤٥)

خط: خط رسته بر عارض معشوق نیز از دیگر مواردی است که در عاشقانه‌های قوام مورد توجه قرار گرفته است. قوام‌الدین محمد در ۳٦ مورد به خط عارض معشوق پرداخته است:

از خط تو حل گشت مرا مشکل سودا　　آن حاشیه بر صفحه مهر از چه سودا است
(همان: غزل ٤٦)

هست آرزوی هر دل روشن مه رفت　　خطّ تو خوش درآمد و آن آرزو گرفت
(همان: غزل ٤۹)

خال: خال معشوق که بنابر سنّت ادبی، معمولاً در گوشهٔ لب قرار گرفته، در غزلیات قوام در ۲۱ مورد استفاده شده است.

خال‌ها بر لب شکر بارت　　مگسانند بر سر حلوا
(صاینی، بی‌تا: غزل ٦)

بنالم از سیه‌کاری خالت　　بمویم از پریشانی زلفت
(همان: غزل ۳۸)

زلف: زلف و مترادفات آن (مو، گیسو)، ۱۵٦ مرتبه مورد توجه قوام‌الدین قرار گرفته است. سیاهی زلف، مشک‌هایی، عنبرین و کج بودن آن، از اوصاف زلف (مو، گیسو) در میان ابیات است.

ای دل مـــا کـــرده تـــرک چشـــم تـــو یغمـــا　　هنـــدوی زلفـــت نهـــاده سلســـله بـــر مـــا
(همان: غزل ۹)

ایـــن ســـر و قـــد لالـــه عـــذار بنفشـــه زلـــف　　داغ دل مـــن اســـت نـــدانم کـــه بـــاغ کیســـت
(همان: غزل ۳۳)

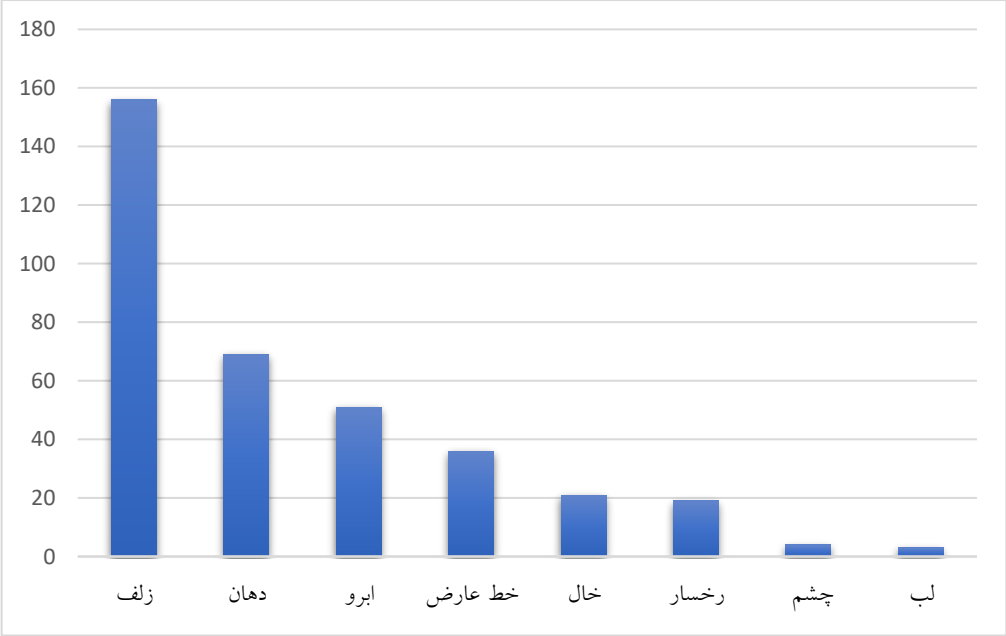
زلف سـرکش را مکـش از دسـت ایـن برگشـته کـیش　　کـز قـدیم العهـد او در عهـد زنّـار شماسـت
(همان: غزل ٤٤)

جدول ۱- اوصاف چهرهٔ معشوق در غزل قوام

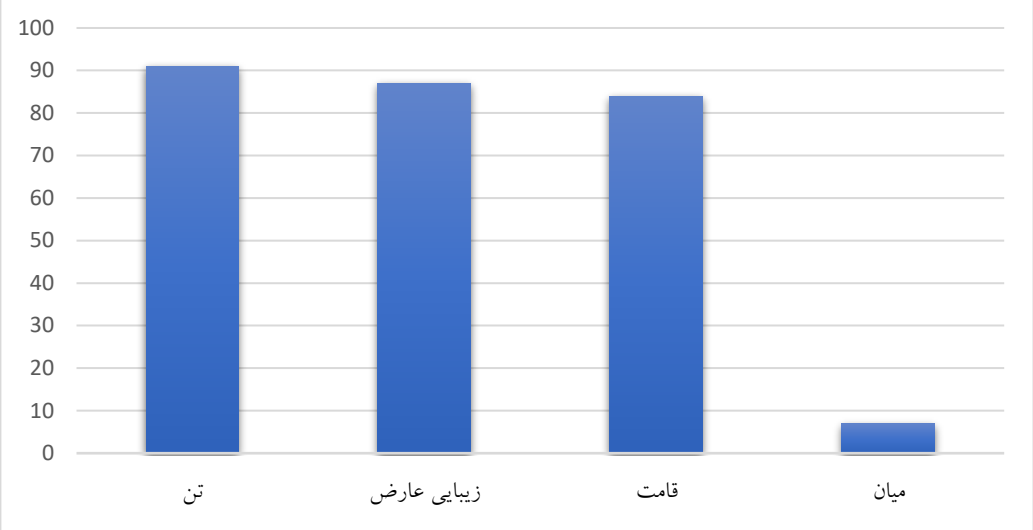
	لب	دهان	ابرو	رخسار	زلف	خط عارض	خال	چشم
تعداد	۳	٦۹	۵۱	۱۹	۱۵٦	۳٦	۲۱	٤
درصد	۰/۸۳	۱۹/۲۲	۱٤/۲۰	۵/۲۹	٤٤/۲۸	۱۰/۰۲	۵/۸٤	۱/۱۱

جدول ۲- اوصاف بدن و اندام معشوق

	قامت	تن	میان	زیبایی عارض
تعداد	۸٤	۹۱	۱۵	۸۷
درصد	۲۳/۳۹	۲۵/۳٤	٤/۱۷	۲٤/۲۳

نمودار ۱- اوصاف چهرهٔ معشوق

نمودار ۲- سایر ویژگی‌های ظاهری معشوق

۳-۲- ویژگی‌های غیرمادی معشوق

بخش دیگری از ویژگی‌های معشوق در عاشقانه‌های قوام، اوصاف و خصوصیات باطنی معشوق در غزلیات اوست. قوام برای بیان این عاشقانه‌ها، دو دسته از صفات مثبت و صفات منفی معشوق را مورد توجه قرار داده است. اوصاف منفی، شامل بی‌وفایی، سنگدلی، تندخویی، عتاب، توجه به رقیب و... هستند و اوصاف مثبت، شامل زیبایی، عطرآمیزی، شیرین‌بیانی، غارت دل، لطف، خوبی و... .

۳-۲-۱- اوصاف مثبت و پسندیده

توصیف زیبایی

آفتاب اوج حس آمد مه منظور ما　　روز روشن شد ز نور او شب دیجور ما
(صاینی، بی‌تا: غزل ۳)

عطرآگینی

رفتیم و خاک کوی تو دامن‌کشان عشق　　رفتیم و بوی غالیه در آستین ماست
(همان: غزل ۵۳)

نازکی و لطافت

تویی سکینه روح و حدیث حور سَمَر　　تویی حدیقه لطف و ریاض خبت خاک
(همان: غزل ۲)

خیال موی میانت به نازکی چو بستم　　مرا نمود مثال وجود خود ز میان رو
(همان: غزل ۳۰٤)

۳-۲-۲- دشواری‌های راه عشق و جفاکاری معشوق

شعر عاشقانهٔ فارسی، چه در قالب تشبیب قصاید و چه در قالب مستقل غزل، عمدتاً به توصیف تجارب عینی از رابطهٔ عاشق و معشوق پرداخته است؛ البته به‌جز غزلیات عارفانه‌ای که ویژگی‌های عشق حقیقی را بازنمایی کرده است. می‌توان گفت کامیابی

عاشق در رابطهٔ عاشقی -فارغ از جنس معشوق- یکی از مطالبات عاشق در تمامی ادوار غزل فارسی است؛ اما این معشوق، عمدتاً جفاکار است. «عربده‌جویی، بی‌وفایی، جفاکاری، سست‌پیمانی، خونریزی و ظلم» (شمیسا، ۱۳۸۱: ٥٦)، عمدتاً دشواری‌های بر سر راه عاشق و عشق‌ورزی به معشوق را پدید آورده است. در غزل کلاسیک که معشوق، مظهر ناز، ملاحت و زیبایی است، او غالباً سنگین‌دل است و در عین حال، جامع کمالات و حُسن؛ همین مسئله در کنار وجود رقیب و عتاب معشوق، موجب می‌شد که عاشق از معشوق، همواره ناراحت باشد. «عشق مجازی مطرح در شعر قرن ششم تا قرن نهم، برخلاف عشق سده‌های قبل، توأم با کامیابی، شادی و رفاه نبود و پر از رنج و ناملایمات و غم‌هاست و شاعر به‌جای آنکه به توصیف ظاهر و صورت معشوق به‌شکل عینی بپردازد، در توصیف معشوق، تخیلات و اهام و ذهن خود را نیز دخیل می‌کند و توصیفاتش را از برون‌گرایی به شکل درون‌گرایی سوق می‌دهد و سعی می‌کند که معشوق خود را در عین حالی که زمینی است، به‌علت عدم امکان دسترسی به معشوق [و دشواری‌های وصال]، متعالی مانند کند» (واردی، ۱۳۸٤: ۱۰۱).

آه از جور جفا کیشی دل شادم نماند　　غم خرابم کرد یکسر هیچ آبادم نماند
(صاینی، بی‌تا: غزل ۹۹)

دلبران دل نگه نمی‌دارند　　قتل بیدل گنه نمی‌دارند
(همان: غزل ۱۰۱)

در غزل عاشقانهٔ قرن نهم ازجمله غزل قوام‌الدین محمد، عاشق، محروم و ستم‌کش است، وصل محبوب، نصیبش نمی‌شود و شاعر، ناگزیر خود را لایق وصال نمی‌داند. یکی از مظاهر خُردانگاری و کوچک‌شماری عاشق و اغراق در بیان آن، موتیف‌هایی است که شاعر اغلب خود را سگ کوی معشوق می‌داند؛ از این رو از دوری و دیریابی معشوق، گلایه‌مند است (یارشاطر، ۱۳۸۳: ۱٤۷-۱٤۸).

آهوی صحرای حسن‌اند این بقای شوخ چشم　　من سگ آن آهوانم، هست این آهو مرا
(صاینی، بی‌تا: غزل ۱٤)

به جان گشتم غلامش چون سگم خواند　　رهی جز این بهای خود نداشت
(همان: غزل ۷٦)

به‌طورکلی، مضامین غزل قوام و موتیف‌های آن، موافق با سنّت شعری قرن نهم، توصیف عاشق سرسخت و ثابت‌قدم، معشوق ستمگر، جدایی از یار و نیز تلاش برای جلب توجه وی است. اگرچه که احساس خودکم‌بینی و حقیرپنداشتن عاشق در سبک وقوع (واسوخت) پس از این دوره، جای خود را به نیاز عاشق و گلایه‌مندی‌های او می‌دهد، به‌طور کلی می‌توان گفت در شعر قوام، به تأثیر از اشعار شعرای اواخر عهد تیموری، تأثر (اندوه)، احساس ناامیدی و ناتوانی در برابر معشوق، کاملاً قابل‌مشاهده است.

ستمگری: در اوصاف و ویژگی‌های منفی معشوق، ستمگری، جفاکاری و بی‌وفایی، تکرارپذیرترین ویژگی معشوق در غزلیات قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی) است. مضمون جفاکاری، درون‌مایهٔ اصلی بیشتر غزلیات سبک عراقی را دربر می‌گیرد و قوام به پیروی از سنّت شعری که «جفا از صفات معشوق است تا عاشق از جفای معشوق، در عشق گریزد» (عراقی، ۱۳٦۳: ۸)، همواره از بی‌رحمی و ستمگری وی گلایه دارد.

خوی تو به جز جفا نیاموخت　　یک حرف وفا ز ما نیاموخت
آموخت ز چشم خونینت جنگ　　و ز لوح رخت صفا نیاموخت
(صاینی، بی‌تا: غزل ٤)

من با تو به جان وفا نمایم　　بر اهل وفا جفا روا نیست
(همان: غزل ٦۹)

آرزوی وصال، گله و شکایت، اشاره‌کردن به دشواری‌های عشق، ابراز غیرت در عشق و...، ازجمله نکاتی است که قوام‌الدین محمد در غزلیات خود به آن‌ها توجه دارد.

خوی تو به جز جفا نیاموخت　　یک حرف وفا زما نیاموخت
(همان: غزل ٤۰)

خشم و عتاب

منت خدای را که دگر بار از آن حسد　　کان یار خشمناک طریق صفا گزید
(همان: غزل ۱٥٦)

چشم تو ساخت ناوک نازک و عتاب تیز　　زلف تو کرد قصهٔ جور و جفا دراز
(همان: غزل ۲۰۰)

سنگدلی

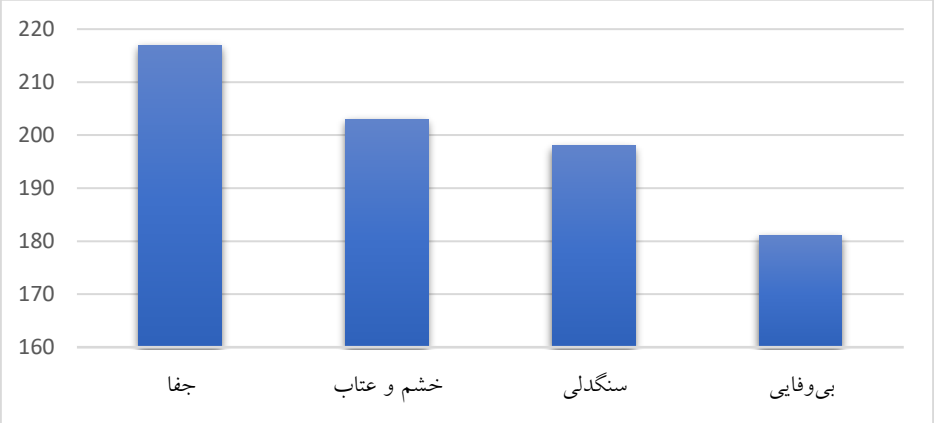
بت سنگین دلم غیر از دلازاری کند　　دلازرده تدبیری به جز زاری نمی‌داند
(همان: غزل ۱۲٤)

جدول ۳- اوصاف باطنی معشوق (اوصاف منفی)

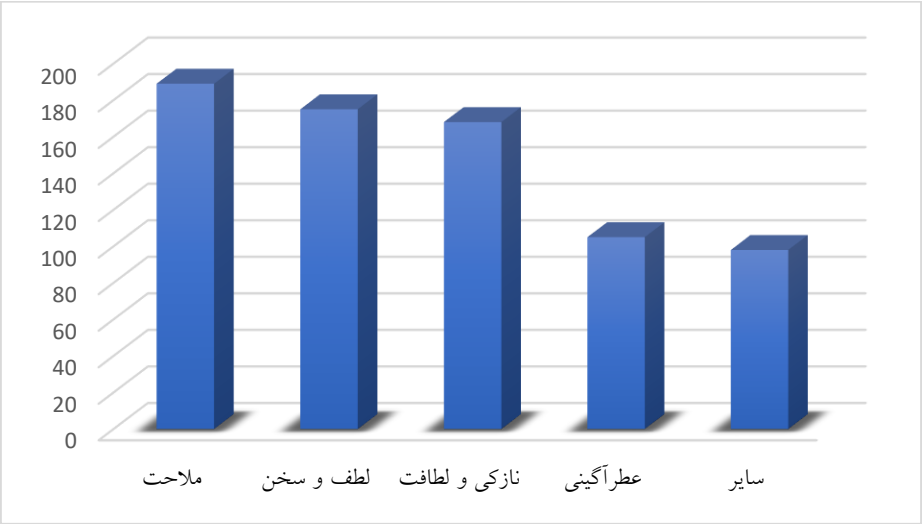
	خشم و عتاب	جفا	سنگدلی	بی‌وفایی
تعداد	۲۰۳	۲۱۷	۱۹۸	۱۸۱
درصد	٥٦/٥٤	٦۰/٤٤	٥٥/۱٥	٥۰/٤۱

جدول ٤- اوصاف باطنی معشوق (ویژگی‌های مثبت)

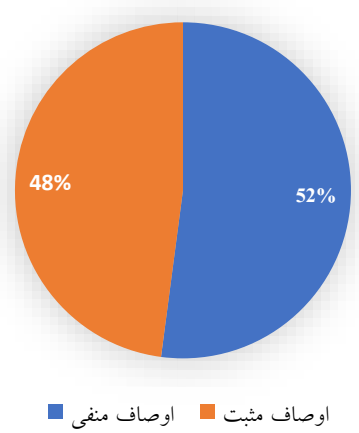
	ملاحت	لطف و حسن	نازکی و لطافت	عطرآگینی	سایر
تعداد	۱۸۹	۱۷٥	۱٦۸	۱۰٥	۹۸
درصد	٥۲/٦٤	٤۸/۷٤	٤٦/۷۹	۲۹/۲٤	۲۷/۲۹

نمودار ۳- اوصاف باطنی معشوق (ویژگی‌های منفی)

نمودار ٤- اوصاف باطنی معشوق (ویژگی‌های مثبت)

نمودار ٥- نمودار مقایسه‌ای اوصاف مثبت و منفی معشوق

۳-۳- ستیز عقل و عشق در عاشقانه‌های قوام

غزل قوام، به پیروی از سنّت غزل کلاسیک، عرصه‌ای است برای ستیز عقل و عشق. عقل ازجمله مضامینی است که در شعر و ادب فارسی و نیز در فلسفه و عرفان، به‌صورت‌های گوناگونی مورد توجه قرار گرفته است. براساس اندیشهٔ فلاسفه درخصوص خلقت، نخستین چیزی که حق‌تعالی آفریده، گوهر تابناک عقل بوده که در فلسفه از آن به «عقل اول» یاد می‌شود و «عقول عشر» به‌ترتیب همگی از عقل اول صادر می‌شوند.

«به تعبیر متفکران اسلامی، عقل به دو بخش نظری و عملی تقسیم می‌شود. عقل نظری، عبارت از قوه‌ای در آدمی است که به‌واسطهٔ آن، انسان تفکر می‌کند، سخن می‌گوید و مطالب را از هم تمییز می‌دهد. به عبارت دیگر، عقل نظری، قوهٔ درک مدرکات کلی است. عقل عملی، قوهٔ تدبیر زندگی است و سعادت اخروی یا قوهٔ تمییز خوب و بد است. عقل به این معنا، دو مرتبه دارد: «یکی آنچه فقط به تدبیر امور زندگی دنیوی می‌پردازد و عقل مصلحت‌اندیش فردی یا جمعی است و از نظر حکمای ما به تبع قرآن و حدیث، عقل بدلی، نیرنگ و شیطنت است، نه عقل حقیقی و دوم، عقل ایمانی که شهوات و تمایلات باطنی را در بند می‌کشد و سعادت دنیوی و اخروی انسان را حاصل می‌کند» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۰: ۲۷).

عقل و عشق در ادبیات عارفانه و عاشقانه، همواره در ستیز و تقابل آشتی‌ناپذیری بوده‌اند. مقابلهٔ عقل و عشق، درحقیقت تقابل جریان اندیشه و فلسفه یا حکمت عملی است، با حکمت عاشقانه و شهودی (خرمشاهی، ۱۳۷۱: ٦۹۲).

«موجود نخستین در فلسفه، گوهر تابناک عقل است و در سلسلهٔ طولی، هر عقلی، از عقل ماقبل خود پدید می‌آید. از عقل اول، عقل دوم، نفس اول و فلک اول، آفریده می‌شود و همین طور سلسلهٔ عقول به‌صورت طولی ادامه می‌یابد تا به عقل دهم، فلک نهم و نفس نهم برسد. این عقل دهم، همان عقل فعال است... و عالی‌ترین درجهٔ معرفت برای انسان، آن است که نفس ناطقه خود را مستعد اتصال با عقل فعال کند. نظریهٔ فارابی و ابن‌سینا دربارهٔ خلقت و کیفیت صدور موجودات از مبدأ اول مبتنی بر اصل قدم و ازلیت خالق و حدوث مخلوقات است. فیضان وجود از مبدأ اول ناشی از تعقل قدسی ذات اوست؛ یعنی خداوند چون هم عالم به ذات خود است و هم تعقل ذات خود می‌کند، از این علم و تعقل او، عالم و موجودات صادر می‌شوند. نخستین موجودی که از تعقل واجب‌الوجود در ذات خود پدید می‌آید، عقل اول است» (پورنامداریان، ۱۳۹۰: ۲٥).

در ادبیات عرفانی، نظر بر این است که:

«عشق، جز با آگاهی صورت نمی‌پذیرد؛ یعنی از توجه علم و ادراک به جمال محبوب و احاطهٔ معرفت به او، عشق مایه می‌گیرد و حسن کامل وقتی با ادراک و معرفت کامل مواجه شد، عشق، نیرو می‌یابد و شعله می‌یابد و شعله می‌کشد. از سوی دیگر، می‌دانیم که هر جمالی و کمالی، به حق منتهی می‌شود و سرمنشأ هر زیبایی، ذات اوست؛ بنابراین عشق و کشش او نیز قوی‌تر و سوزنده‌تر از دیگر عشق‌هاست؛ بل هرکه را به کمال بخواهد، به او عشق خواهد ورزید؛ از همین رو می‌گویند عشق و عاشق و معشوق خداست؛ زیرا علم و ادراک او، بالاترین علم و ادراک، و جمالش، برترین جمال است و از تجلّی آن جمال ازلی بر علم ازلی، عشق ازلی نمودار گردید. پس خداوند در عین وحدت، به اعتبار علم ازلی، عاشق و به اعتبار حسن ازلی، معشوق است و جهانیان، آینه‌ای برای تجلی پرتوی از آن جمال و حدیث قدسی کنت کنزاً مخفیاً فاحببت تن اعرف فخلقت الخلق کلی اعرف، ناظر به آن است» (رجایی بخارایی، ۱۳۷٥: ٥۹٤).

نمونه‌هایی از این نوع تقابل میان عقل و عشق، در غزلیات عاشقانهٔ قوام:

کسی که پیرو عقل است ذوق عشق نیافت　　که ره به مشرب عشاق نیست بخرد را

(صاینی، بی‌تا: غزل ۱۱)

عشق سازد مرد را کامل نه عقل　　آنچه در می هست در انگور نیست

(همان: غزل ۸٤)

از نظر قوام، عشق چنان والاست که عقل به هیچ عنوان به بارگاه آن راه ندارد:

آنچه شد مقصد ایجاد دو عالم عشق است　　عقل را گرچه عزیز است به آن ره ندهند

(همان: غزل ۱۰۹)

با این حال، سراسر غزلیات قوام، همه وصف معشوق است، با تمام اوصاف و ویژگی‌های معشوق زمینی. هرچند که قوام‌الدین، غزلیاتی در توصیف حالات معنوی و عارفانه و طرح نگرش عرفانی تقابل عقل و عشق نیز دارد، با این حال، وصل و فراق و ستایش معشوق زمینی، دست‌یافتنی و قابل‌لمس و نیز شرح قصهٔ پایان‌ناپذیر عشق، از اصلی‌ترین موضوعات عاشقانه‌های قوام است:

ای دم به دم ز عشق تو دردی دگر مرا　　افکنده شوق روی تو خون در جگر مرا

(همان: غزل ۷)

۳-٤- درون‌مایهٔ مدحی در غزل عاشقانه

چنانکه گفته شد، شعر غنایی، شعری است که با عواطف و احساسات شاعر سروکار دارد و می‌تواند دربرگیرندهٔ معانی و احساسات مختلفی باشد. غزل که بارزترین مصداق شعر غنایی است، بیشتر با مضامین عاشقانه شناخته می‌شود؛ اما در غزلیات و عاشقانه‌های قوام‌الدین صاینی، در ضمن پرداختن به موضوع عشق، شاهد غزل مدحی نیز هستیم. در چنین غزلی، شاعر به حمد و ستایش ممدوح -که عمدتاً در سنّت شعر فارسی، در قصیده رایج است- نیز پرداخته و مضمون مدح و ستایش ممدوح خود را در غزل، مورد توجه قرار داده است:

زلف در باغ رخت پرچین شبگون پست بست — برد بوی گل صبا زو لاجرم چون پست بست
خانهٔ نظم نظامی با وجود ما و تو — نقش حسن و عشق بر لیلی و مجنون پست بست
همتم بر آستان شاه خوبان زد عَلَم — طاق بختم را چرا گردون وارون پست بست
خسرو اعظم «جلال‌الدین سکندر» که چرخ — با وجودش نام شاهی بر فریدون پست بست
آنکه دست جود از همت به کیوان برگشاد — و آنکه پای ظلم از رای همایون پست بست
باد عدلش ملک را در پیش یاجوج فِتَن — چونکه ذوالقرنین سد خویش ایدون پست بست

(همان: غزل ۵۸)

هرچند مطابق با بررسی نگارندگان، تنها یک مورد از غزلیات قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی) در قالب غزل مدحی سروده شده است، می‌توان کاربرد این شیوه را در عاشقانه‌های او حائز اهمیت دانست.

۳-۵- غزل تعلیمی

شاید بتوان یکی از نکات بدیع در غزلیات قوام‌الدین را لحن تعلیمی او دانست. لحن (tone)، «گرایش و حالت روایی است به سوی درون‌مایهٔ اصلی شعر یا به سوی مخاطبان» (پاشایی، ۱۳۷۹: ۳۰). لحن، عنصری است که با عواطف شعری سروکار دارد و مخاطب شعر، از طریق لحن کلام گوینده، متوجه نوع احساسات وی می‌شود. قوام‌الدین در غزلیات خود، به مفاهیم اخلاقی نیز توجه داشته است و این آموزه‌ها را با لحن تعلیمی در فرم غزل ارائه کرده و مخاطب را با لحن نرم و عاطفی غزل خود همراه دانسته است تا مضمونی اخلاقی و تعلیمی را به او بگوید. لحن در کلام، نقشی بلاغی دارد و یکی از عوامل بسیار مؤثر در انتقال معناست. ابن‌سینا در کتاب «الاشارات و التنبیهات» در نَمَط چهارم، ضمن برشمردن اوصاف کلام تأثیرگذار، می‌گوید: «نفس الکلام الواعظ، من قائل ذکی بعبار، بلیغه و نغمه رخیمه و سمت رسید» (ابن‌سینا، ۱۳٦۸: ٤٤۷). به‌رغم آنکه غزلیات قوام طبیعتاً و ماهیتاً در زمرهٔ ادبیات غنایی قرار دارد، دارای بُعدی تعلیمی نیز است. قوام در عاشقانه‌های خود، برخی بایدها و نبایدهای اخلاقی را مد نظر قرار می‌دهد و با رنگی از عاطفه و احساس، این نکات اخلاقی را به‌خوبی در اختیار مخاطب می‌گذارد.

رو به ملامت نه ار به عزم طریقی — راه سلامت نمی‌رود سوی سلمی

(صاینی، بی‌تا: غزل ۹)

آموزه‌های اخلاقی قوام‌الدین، کوتاه و فشرده است تا مخاطب ضمن بهره‌بردن از عاطفه و احساس ناشی از حالات عاشقانه و واگویه‌های شاعر با خویشتن یا معشوق، از جهت تعلیمی نیز بهره‌مند شود:

ببر ز شهوت و انباز با بهیمه مباش — غضب فرد خور و بر خود قوی مکن دو را

(همان: غزل ۱۱)

قوام‌الدین تلاش می‌کند تا بایدها و نبایدهای اخلاقی مد نظر خود را در لابه‌لای کلام عاشقانه، با درنگ و تأمل به مخاطبان انتقال دهد؛ مثلاً در توصیه به پرهیز از ریا و سالوس:

پر شکر شد زان لب شیرین جهان — شوربختی بین که با من تلخ گوست
ساقیا در آتشم زین زهد خشک — آتش تو کو که آب ما ازوست
آتشی زن تا بسوزم خرقه را — رند یکتا بیش از این دلق دو توست

(همان: غزل ۳۹)

از خصوصیات اخلاقی مورد توجه قوام در غزلیات عاشقانه‌اش، مبارزه با زهد ریایی است.

گذاشت زهد هر آن کسی که ره به رندی برد — چه قدر بر در یاقوت ناب بسُدّ را

(همان: غزل ۱۱)

ساقیا در آتشم زین زهد خشک — آتش تو کو که آب ما ازوست

(همان: غزل ۳۹)

مپوشان خرقه زهدم به دست تربیت ای شیخ — مکن عیب مرا ظاهر که آن بر ما نمی‌افتد

(صاینی، بی‌تا: غزل ۱۲۵)

درحقیقت غزل تعلیمی قوام، گاه شکایت و گلایه‌مندی اوست از اوضاع و احوال جامعه؛ یعنی غزل با مضمون انتقادی:

جانم فدای ساقی رندان بزم عشق — کو کاسه دلم ز سبویت گرفته است
زاهد بیا و جامی از این باده نوش کن — یا زاهدی خشک گلویت گرفته است

(همان: غزل ٤١)

انتقاد قوام از زاهدان ریاکار عصر و زمانه، در عاشقانه‌های او قابل‌توجه است:

از سلسله موی تو دیوانه توان شد — در شعشعه روی تو فرزانه توان شد
زاهد مکن آمد شد بیهوده در این کوی — زیرا به در میکده مردانه توان شد
بنداز روان دلق تن ای جان گرانبار — باشد که سبک بر در میخانه توان شد

(همان: غزل ۱۱۵)

درون‌مایه‌های اخلاقی در غزل قوام، محدود به نکوهش زهد و ریا نیست؛ گاه لحن تعلیمی قوام، دربرگیرندهٔ سایر نکات اخلاقی است:

به دریای عشق افکن این نفس کافر — شتروار تا ناگهان پر نگیرد

(همان: غزل ۱۳۳)

۳-٦- اندیشه‌های فتوت و ملامتیهٔ قوام‌الدین محمد صاینی (یزدی) در عاشقانه‌های او

قوام‌الدین محمد در دورانی می‌زیست که اندیشه‌های ملامتیه، بر تاریخ ادب و عرفان ایران سایه افکنده بود. اگر نگاهی به جریانات فکری ایران از قرن پنجم بیندازیم، متوجه می‌شویم که ملامت، جریانی بود که علیه زهد و ریای موجود در میان عارفان و صوفیان، قد علم کرد. «وجه غالب آیین ملامت که پیشوای آن، حمدون قصار بود، نوعی رفتار بود که نیکی‌ها و عبادات زاهد را از خلق، پنهان می‌کرد و فرد را از انجام عمل نیک در ملأ عام، باز می‌داشت تا حسن ظن مردم را نسبت به خود از میان بردارد» (شفیعی کدکنی، ١٣٨٦: ١٥٣). سلّمی برای فتوت، بایسته‌هایی را می‌آورد و آن هم اینکه «و مِن الفتوة ان لا یطالع العبد نفسه و لا افعالها و لا یطلب علی فعله عوضا: فتوت آن است که بنده در خود و افعال خویش ننگرد و عوض و

پاداشی برای عمل خود نخواهد» (سلّمی، ۱۳۹۷: ۲۷). آنچه در آیین فتوت، مورد توجه و اهمیت است، آنکه «اهل ملامت با لذت‌بردن از طاعت، مخالف‌اند و آن را زهری کشنده می‌دانند. هر عمل و طاعت خویش را که چشم بر آن داشته باشی و آن را نیک شماری، باطل است. دیدن اعمال و بدان غره‌شدن، از قلّت عقل است» (همان: ۱۲۲-۱۲۱). ریاستیزی، اخلاص و نقد زاهدان، از اصول اولیهٔ اندیشه‌های ملامتیهٔ قوام در ضمن غزلیات عاشقانهٔ وی است.

مبارزه با ریا و گرایش به اخلاص، یکی از محوری‌ترین آموزه‌های عرفانی و اندیشه‌های ملامتیه است (ر.ک انصاری، ۱۳۶۲: ۳۵۰). در غزلیات عاشقانهٔ قوام نیز این مبارزه با ریا و زهد دروغین و پشمینه‌پوشی، ضمن توجه به مضامین و درون‌مایه‌های عاشقانه دیده می‌شود. در ابیات زیر، قوام‌الدین محمد در نقد زاهدان ریاکار می‌گوید:

زاهد بیا و جامی از این باده نوش کن — یا زاهدی خشک گلویت گرفته است؟
(صاینی، بی‌تا: غزل ٤١)

وصله بر چاک گریبان من این شیخ مدوز — زآنکه این درز از اصل چنین دوخته نیست
(همان: غزل ٤٢)

زاهد افسرده گر تا کعبه ره بس دور دید — عاشق دلگرم برق آهنگ جز گامی نیافت
(صاینی، بی‌تا: غزل ٦٤)

قوام در غزلیات خود، ابیاتی دارد که نشان می‌دهد اهل اخلاص است یا اخلاص را بسیار می‌پسندد:

ساقیا در آتشم زین زهد خشک — آتش تو کو که آب ما ازوست
(همان: غزل ۳۹)

تا به خدمت بر در میخانه جا باشد مرا — رو به مسجد گر کنم روی و ریا باشد مرا
(همان: غزل ۱۳)

۳-۷- نفی خودستایی

نفی خودستایی از سوی قوام که همراه با اظهار و ابراز تسلیم است، نشانه‌ای از بی‌ریا بودن شاعر است. «ملامتیه، آیین خود را بر دو اصل اساسی بنیان نهاده بودند: ۱- مبارزه با عُجب و خودپسندی ۲- مبارزهٔ بی‌امان با ریا و تظاهر و خوارداشت خود. هجویری می‌گوید: هیچ آفت و حجاب نیست اندر این طریق، صعب‌تر از آنکه کسی به خود تعجب گردد و اصل عجب از دو چیز خیزد: یکی از جاه خلق و مدح ایشان و آنکه کردار بنده خلق را پسند افتد، بر خود مدح گوید و خود را شایسته داند بدان معجب شود و دیگر کردار کسی مر کسی را پسند افتد بر وی مدح کنند، بدان معجب شود» (هجویری، ۱۳۵۸: ٦۹ ر.ک اکبری، ۱۳۸۵: ۹٦). در غزلیات قوام، رخدادهایی چون ترک‌کردن مسجد، رفتن به سمت میخانه و دیر مغان برای دیدار معشوق، نمونه‌ای از این اندیشه‌های ملامتی است که در راستای نفی خودپرستی و توجه به معشوق است:

خراب جام غمت را ز عقل و شرع چه فکر — گدای خاک درت را ز هست و نیست چه باک
(صاینی، بی‌تا: غزل ۲)

تا به خدمت بر در میخانه جا باشد مرا — رو به مسجد گر کنم روی و ریا باشد مرا
ساقی مه رو اگر گیرد به لطفم کاسه‌ای — جام چون بر لب نهم رو در خدا باشد مرا
از خیال زهدم از حاشا شود دردی به دین — از کف پیر مغان دردی روا باشد مرا
حاجیان را گر طواف کعبه می‌بخشد صفا — سعی در میخانه عین صفا باشد مرا
(همان: غزل ۱۲)

از دیگر اوصاف ملامتیان را می‌توان «خلوت‌نشینی، زاویه‌نشینی، سکوت، گرسنگی، صبر و تحمل در برابر آزار دیگران، بی‌توجهی به جهان و خلق، بی‌اعتنایی به رد و قبول مردم و مدح و قدح خلق، گریز از مردم، تحمل سختی و خواری دانست» (اکبری، ۱۳۸۵: ۱۰۳). در عاشقانه‌های قوام، به پیری برمی‌خوریم که به کمک او می‌آید و او را به ترک ریا و سالوس دعوت می‌کند و پیاله به دست وی می‌دهد و رهبر اوست:

پیرو پیر مغان باش که بی آن رهبر　　سالکان را به در خلوت جان ره ندهند
صاینی ره به در او نبرد هر رهرو　　به جز از گوهر کان را سوی کان ره ندهند
(صاینی، بی‌تا: غزل ۱۰۹)

قوام در برخی از غزلیات عاشقانه‌اش، شاعری قلندرمسلک است که عشقی را که در تصوف عاشقانهٔ عطار، مولانا و حافظ متجلّی است، در کلام خویش منعکس می‌سازد:

در نمازم فارغ از محراب و مسجد روز و شب　　روی دل تا کرده‌ام در قبلهٔ ابروی او
(صاینی، بی‌تا: غزل ۳۰۱)

قوام، گاه یک رندی سنّت‌شکن است که در بند نام و جایگاه و مقام نیست:

قوام هر که به رندی و عشق رسوا نیست　　گر از ملک ببرد دست همسر ما نیست
(همان: غزل ٦٦)

یا به اقتفا از غزل حافظ:

آنکه رخسار تو را رنگ گل و نسرین داد　　صبر و آرام تواند به من مسکین داد
(حافظ، ۱۳٦۹: غ ۱۱۲)

آنکه نگین دل ما را دهن شیرین داد　　جان فرهاد بلاکش به من مسکین داد
تو و سجاده تقوی و من و جام شراب　　آنکه آن داد به زهّاد به رندان این داد
(صاینی، بی‌تا: غزل ۱۱۸)

٤- نتیجه‌گیری

قوام‌الدین محمد صاینی یزدی، یکی از شعرای قرن نهم در دوران تیموری است که کلیاتی از وی برجای مانده است. کلیات قوام‌الدین محمد که تاکنون مورد تصحیح قرار نگرفته و به زیور طبع، آراسته نشده، شامل ۳۵۹ غزل است. قوام‌الدین در این غزلیات، ضمن پرداختن به اوصاف عشق و ویژگی‌ها و مؤلفه‌های روحی و جسمی معشوق -که به پیروی از سنّت غزل عاشقانه و سبک شعرای پیش از خود، به‌ویژه سبک عراقی و حافظ است- به مضامین اخلاقی و تعلیمی و حتی مدح نیز توجه نشان داده است. در این اثر، احوال عاشقی قوام‌الدین محمد، حاکی از این واقعیت است که عاشق بی‌قرار، خیالی جز وصال معشوق و رسیدن به بارگاه و کوی او ندارد و تنها با خیال معشوق، تنهایی خود را پر می‌کند. عاشق با توصیف رفتارهای معشوق و ظاهر وی، این معشوق ستمگر، سنگدل و جفاپیشه را که زیبایی و ملاحت او ستودنی است، توصیف می‌کند و از دیگر سو، آرزوی وصال او را دارد و پناهی جز جوار معشوق برای خویشتن نمی‌یابد. در یک دیدگاه کلی، صبغهٔ معشوق در غزلیات قوام و عاشقانه‌های او، بیشتر، توصیف ویژگی‌های اخلاقی و رفتارهای وی است، نه ویژگی‌های ظاهری. از سوی دیگر، نکات حائز اهمیت و بدیع در غزل‌سرایی قوام، جنبه‌های ملامتی، رندی، گریز از مسجد، پناه‌بردن به دیر مغان، مستی، دوری از عُجب و تکبر و توجه به درون‌مایه‌های تعلیمی و اخلاقی است که غزل او را زیبا و گیرا می‌کند.

با توجه به جداول به‌دست‌آمده، از میان ویژگی‌ها و شاخصه‌های ظاهری معشوق، توجه به زلف و اندام معشوق در غزلیات قوام‌الدین محمد، بیشتر نمود یافته است. در میان ویژگی‌های غیرمادی معشوق، جفاکاری و خشم او به‌ترتیب بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده است. به‌طور کلی، قوام بیش از آنکه معشوق را بستاید، ویژگی‌های منفی او را بیشتر مورد توجه قرار داده است. ستیز عقل و عشق، به پیروی از سنّت شعری قدما، از دیگر مؤلفه‌های قابل‌توجه در غزلیات شاعر است. وجود یک نمونه غزل مدحی و نمونه‌هایی از غزل تعلیمی با نکوهش زهد ریایی و درون‌مایهٔ تعلیمی، از دیگر نتایج به‌دست‌آمده پیرامون تحلیل و ارزیابی عاشقانه‌های قوام‌الدین محمد است.

۵- منابع

ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۸۰). *دفتر عقل و آیت عشق*، تهران: طرح نو.

ابن‌سینا، حسین بن منصور (۱۳٦۸). *اشارات و التنبیهات*، نگارش: حسن ملکشاهی، تهران: سروش.

اکبری، منوچهر (۱۳۸۵). «ملامتیه و بازتاب اندیشه‌های ملامتی در شعر عرفانی، غزلیات عطار، عراقی و حافظ»، مجله دانشکده ادبیات بر علوم انسانی، دورهٔ پنجاه‌وهفتم، شمارهٔ ٤، صص ۹۵-۱۱۲.

انصاری، قاسم. (۱۳٦۲). «ملامتیه»، *ماهنامهٔ آینده*، دورهٔ نهم، شمارهٔ ۵، صص ۳۵۰-۳۵۵.

برزگر خالقی، محمدرضا. (۱۳۸٤). «عشق و عاشق و معشوق در غزلیات جمال‌الدین محمد عبدالرزاق اصفهانی»، *مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، دورهٔ پنجاه‌وششم، شمارهٔ ٤، صص ۱۳۹-۱۵۲.

بیهقی، احمد بن علی. (۱۳۷٦). *تاج‌المصادر*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

پاشایی، عین‌الله. (۱۳۷۹). *از زخم قلب*، تهران: چشمه.

پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۰). *در سایه آفتاب*، تهران: سخن.

پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۰). *عقل سرخ: شرح و تأویل داستان‌های رمزی سهروردی*، تهران: سخن.

حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳٦۹). *دیوان*، به تصحیح قاسم غنی و محمد قزوینی، تهران: زوار.

خرمشاهی، بهاءالدین. (۱۳۷۱). *حافظ‌نامه*، تهران: علمی و فرهنگی.

الخوری، سعید. (۱۳۸۵). *اقرب‌الموارد فی فصح العربیه و الشوارد*، تهران: اسوه.

دادبه، اصغر، اعوانی، غلامرضا. (۱۳٦۷). «انسان کامل به روایت ابن عربی»، *فصلنامهٔ اندیشهٔ دینی*، شمارهٔ ۳٤، صص ۱۵٤-۱۷۹.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). *لغتنامه*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

رجایی بخارایی، احمدعلی. (۱۳۷۵). *فرهنگ اشعار حافظ*، تهران: علمی.

رحیمی، سید مهدی؛ همه چیز فهم رودی، عبدالحکیم. (۱٤۰۲). «انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی»، *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، دورهٔ بیست‌ویکم، شمارهٔ ٤۰، صص ۷۷-۹٦.

زارعی، فخری؛ موسوی، سید کاظم؛ محمدی آسیابادی، علی. (۱٤۰۲). بررسی نیاز عشق در شخصیت رودابه و منیژه براساس نظریهٔ روانشناختی مزلو. پژوهشنامهٔ ادب غنایی، دورهٔ بیست‌ویکم، شمارهٔ ٤۰، صص ۹۷-۱۱٤.

سلّمی، عبدالرحمان. (۱۳۹۷). *کتاب الفتوت*، ترکیه: مطبعة الجامعة آنقره.

شبلی نعمانی. (۱۳٦۳). *شعر العجم*، ترجمهٔ سید محمدتقی فخرداعی گیلانی، ۵ مجلد، دو جلد، چاپ دوم، اهران: دنیای کتاب.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸٦الف). *صورخیال در شعر فارسی*، تهران: آگه.

شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸٦). *قلندریه در تاریخ*، تهران: سخن.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷٦). *انواع ادبی*، چاپ پنجم، تهران: فردوسی.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). *شاهدبازی در ادبیات فارسی*، تهران: فردوس.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۹). *سیر غزل در شعر فارسی*، تهران: علم.

صاینی، قوام‌الدین محمد. (بی‌تا). *کلیات، نسخهٔ دست‌نویس به شمارهٔ ۱۳۵۹-ف*، تهران: کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۰). *اخوان‌الصفا*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

صورتگر، لطفعلی. (۱۳۱٤). «عشق در ادبیات [قسمت اول]»، *ماهنامهٔ مهر*، دورهٔ سوم، شمارهٔ ۳، صص ۲۲۸-۳۳۳.

عبادیان، محمود. (۱۳۸٤). *تکوین غزل و نقش سعدی: مقدمه‌ای بر مبانی جامعه‌شناختی و زیبایی‌شناختی غزل فارسی و غزلیات سعدی*، تهران: اختران.

عراقی، فخرالدین. (۱۳٦۳). *لمعات*، تصحیح: محمد خواجوی، تهران: مولی.

مختاری، محمد. (۱۳۷٤). *هفتاد سال عاشقانه*، تهران: تیراژه.

مددی، ارژنگ. (۱۳۷۱). *عشق در ادب فارسی: از آغاز تا قرن ششم*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

مصاحب، غلامحسن. (۱۳۵٦). *دایرةالمعارف فارسی مصاحب*، جلد دوم، تهران: فرانکلین.

معین، محمد. (۱۳۸۲). *فرهنگ معین*، تهران: علمی.

واردی، زرین. (۱۳۸٤). «مضامین رایج در شعر برخی از شاعران قرن نهم»، مجلهٔ علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دورهٔ بیست‌ودوم، شمارهٔ ۱، صص ۹۱-۱۱۰.

هجویری، ابوالحسن علی. (۱۳۵۸). *کشف‌المحجوب*، به تصحیح ژوکوفسکی، مقدمه: قاسم انصاری، تهران: طهوری.

یارشاطر، احسان. (۱۳۸۳). *شعرفارسی در عهد شاهرخ (نیمهٔ اول قرن نهم)*. چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.